

Η ΕΙΚΩΝ Η ΚΑΛΗ

BRUNA KUNTIĆ-MAKVIĆ
Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
I. Lučića 3
HR 10000 Zagreb
bkm@ffzg.hr

UDK: 904:726.1](093)
904:292](093)
Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper
Primljeno / Received: 2008-05-20

Prema Apijanu iz Aleksandrije Cezar je tijekom trijumfa g. 46. pr. Kr. dao u hram Venere Roditeljice u Rimu postaviti lijep Kleopatrin lik koji u piščevo vrijeme još ondje stoji. Dion Kasije u opisu Oktavijanovih trijumfa 29. pr. Kr. spominje zlatnu Kleopatru koja se u njegovo vrijeme gleda u Afroditinu hramu. Razlike između dvaju izvora izazivaju proturječna tumačenja u literaturi. Jedni tvrde da je Cezar dao postaviti zlatan Kleopatrin kip u hram Venere Roditeljice. Drugi tumače da je kip onamo iz egipatskoga plijena dao postaviti Oktavijan, a Apijan je greškom Cezaru pripisao Oktavijanov čin. Analiza pokazuje da oba autora pišu kao očevidci. Apijanov je iskaz precizan i pomaže da se razumije Dionov. Kad se povežu, može se zaključiti da je Cezar uz kultni kip Venere Roditeljice dao postaviti Kleopatrin kip za koji se u 2. st. kršć. ere smatralo da stoji u izvornome obliku. Jedan ga je očevidac držao lijepim, drugi svjedoči da je blistao zlatom. Kip je postavljen kad je moćni par imao potomka i bio na vrhuncu moći. Morao je biti doličan rimskome svetištu kako bi pridonio propagandnim učincima julijevskoga sakralnoga kompleksa. Ptolemejska tradicija u prikazivanju članica vladarske kuće i popularnost Izidina kulta u Rimu nudile su model: helenističku Izidu ili Izidinu svećenicu s Kleopatrinim licem koja se mogla tumačiti kao Venerina štovateljica ili Veneri srodna božica. Odnos Rimljana prema Kleopatri i Egiptu, Izidi i njezinome kultu je varirao, no kip je opstao kao dio najranijega postava u hramu koji je bio sveto mjesto carske vlasti. U Apijanovo i Dionovo doba Izidin je kult općeprihvaćen. Slični su kipovi brojni, pa se onaj iz hrama Venere Roditeljice naziva imenom Kleopatre po čijemu se portretu razlikuje od ostalih.

KLJUČNE RIJEČI: *Apijan iz Aleksandrije, Dion Kasije, Cezar, Venera Roditeljica, kip Kleopatre VII., Izida, Oktavijan August*

¹ Na međunarodnome arheološkom skupu "Carski kult na istočnom Jadranu" godine 1997. u Puli govorila sam o nekim rjeđe rabljenim literarnim izvorima za genezu i razvitak rimskoga carskog kulta. Spominjala sam podatke koji pokazuju kako je Cezar u Rimu inaugurirao mnoge modele koji su se dalje razvijali tijekom principata. Cijela ih je skupina bila vezana uz hram Venere Roditeljice što ga je Cezar podigao u sklopu svoga foruma, a jedan je presedan bio što je i u Venerin hram dao postaviti Kleopatrin lik. Pretpostavila sam da je kip Izide ili njene svećenice iz našega Nina mogao u Enoni biti postavljen upravo zbog mjesnoga kultnog konteksta u kojemu je, kako se zna, sjajno potvrđen i Venerin i carski kult (usp. prema N. CAMBI, 1980; N. CAMBI, 1999, 47-49; M. KOLEGA, 1999) i da bi mogao biti dodatnim ključem za pretpostavku kako je izgledala Kleopatra u hramu Venere Roditeljice. Podatak iz izvora i moguće tumačenje privukli su pozornost akademika

Cambija, te se pozvao na mene u radu s istoga skupa (N. CAMBI, 1999, 48-49). Ja pak nisam objavila svoje priopćenje, ostajući dužnicom organizatoru i sudionicima skupa, a posebno njemu. Podatci o Kleopatrinu kipu bili su samo jedna od stavki u mom pulsakome priopćenju (v. prethodno priopćenje B. KUNTIĆ-MAKVIĆ, 1997), te ovdje mogu izložiti detaljnije tumačenje izvora, no što bih to mogla u onome kontekstu. S druge strane, opseg koji je određen za radove u ovome zborniku ne dopušta potpuno elaboriranje ostalih dijelova teze koja završuje monografsku obradu. Ne dovršim li je sama - nadam se da će ovaj prilog olakšati posao drugome. Različite veze koje su mogle postojati između enonskih kultova Venere i Izide, definirao je M. SUIĆ, 1969, 77-79, 87, što je uzeo u obzir i P. SELEM, 1997, 54-55. On je, međutim, na istome mjestu razmotrio i mogućnost da je ninska Izida pripadala službenome, carskom kultnom kontekstu.

Poštovanome profesoru i dragome kolegi Nenadu Cambiju prilažem kratak rad o temi za koju je iskazao zanimanje,¹ želeći mu od srca da u prividnome zatišju od nastavničkih obveza sretno nastavi plodonosan rad. *Q·F·F·F·S!*

Nakon uspješna vojevanja u Tesaliji, Egiptu, na Pontu i u sjevernoj Africi Cezar se u srpnju g. 46. pr. Kr. vratio u Rim. Ugostio je egipatsku kraljicu Kleopatru i kralja – njezina malodobnog brata, suvladara i supruga, a uz njih se smjestila i cijela dvorska svita. Kraljica će napustiti Rim tek nakon Cezarova ubojstva.

Tijekom rujna i listopada 46. Cezar je slavio trijumfe u svim ratovima što ih je u međuvremenu vodio, a protivnikom mu se mogao prikazati nerimljanin.² Na svome novome forumu dovršio je i u rujnu³ posvetio hram (*ναός, aedes*) Veneri. Prikazivalo se da je time ispunjavao zavjet koji joj je dao kad mu se ukazala u snu uoči bitke kod Farsala. Prije boja zazivao je božičinu moć da udijeli pobjedu (*Ἀφροδίτη νικηφόρος, Venus Victrix*),⁴ te bi se očekivalo da će i hram posvetiti toj Venerinoj strani. No kad je dvije godine kasnije u mirnome Rimu dovršavao sklop novoga foruma, nije mu bilo uputno veličati pobjedu kod Farsala, pa ni odveć napadno zahvaljivati Veneri na toj pomoći. Za dio Rimljana bio je to poraz kod Farsala. Onima koji su izgubili rođake i prijatelje podsjećanje se nije mililo, kojoj god da su strani pripadali. Cezar je novouređeni trg darivao sugrađanima da se ondje sastaju na sudbene i državne poslove (Prilog 1). Prostor je bio namijenjen svima, pa je morao imati takve sadržaje oko kojih će se svi Rimljani moći okupljati. Tek je tako mogao stvarno koristiti Cezarovo propagandi. Venera Roditeljica (*Ἀφροδίτη Γενέτειρα, Venus Genetrix*) od koje su potekli Romul i Julijevci, bez nepoželjnih je asocijacija povezivala veličinu Rima s boljitkom julijevskoga roda.⁵ Pri posveti trga i hrama Cezar je ustanovio i igre u božičinu čast (*App. Civ. III, 4, 28*).

Plinije Stariji zabilježio je da je kip Venere Roditeljice za Cezarov forum radio uspješni majstor Arkezilaj i da ga još nije bio dovršio kad je zbog žurbe postavljen.⁶ Uzima se da Plinije piše o kultnome božičinu kipu koji je stajao u hramu, jer je i čitav trijemovima okruženi trg bio posvećen prostor (*τέμενος, templum*).⁷

² Galski trijumf (bijedni Vercingetoriks tek je sada proveden Svetom cestom i pogubljen), aleksandrijski, pontski i afrički trijumf. Slavlja su trajala cijelu posljednju trećinu rujna i obuhvatila početak listopada, M. GELZER, 2002, 284; A. GOLDSWORTHY, 2006, 468.

³ *Fast. Ost. Fg. A*, 9 – 12, ad ann. 46 a. Chr. n., = *Fasti* 1982, 40. Za druge izvore toga karaktera v. S. BALL PLATNER – T. ASHBY, 1929, 226; C. KOCH, 1958, 865; M. GELZER, 1997, bilj. 3 uz str. 280, 286, 287 s bilj. 1. Danom posvete uzima se 26. rujna. Usp. i F. L. DUNBAR, 1943, 110.

⁴ *App. Civ. II*, 10, 68 i 11, 76. Izraz "Pobjedonosna Afrodita" bile su i lozinka Cezarove strane uoči bitke, dok se Pompej odlučio za "Nepobjedivog Herakla", oboje izvorno vjerojatno u latinskoj verziji.

⁵ Iz perspektive Julijevaca i njihovih pristalica nije bio nikakav problem postavljati stvari tako da je Venera, prije svega Roditeljica, kod Farsala pomogla svojemu rodu i slavila pobjedu nad njegovim protivnicima, pa je time postala i *Νικηφόρος* i *Victrix*. Nijansa u značenju između grčkoga atributa i latinske apozicije kao da upravo na to upućuje (donositeljica pobjede : pobjednica), a izgleda da se

s time slažu i komentari uz Eneidu, gdje Servije piše *Genetrix* u kontekstu gdje kod Apijana stoji *Νικηφόρος*, ili tretira kao ekvivalente *Victrix* i *Genetrix* u vezi sa Cezarovim snom (i s posvetom hrama): *Serv. ad Aen. I*, 720, 24 *Ipsa* [Venus, op. BKM] *et "Victrix" et "Genetrix" ex Caesaris somnio sacrata.*; *Ad Aen. VII*, 638 *Tessera signum symbolum bellicum, quod ad pugnam exeuntibus datur, scilicet propter confusionem, ut fuit in bello Marii bardeus, in Sullae Apollo Delphicus, in Caesaris Venus Genetrix.*

⁶ *Plin. NH XXXV*, 155 – 156 *Idem magnificat Arcesilaum, L. Luculli familiarem, cuius proplasmata pluris venire solita artificibus ipsis quam aliorum opera; ab hoc factam Venerem Genetricem in foro Caesaris et, priusquam absolveretur, festinatione dedicandi positam.* – On (Marko Varon, op. BKM) veliča Arkezilaja iz familije Lucija Lukula, koji je obično umjetnicima prodavao modele skuplje no drugi gotova djela; on da je načinio Veneru Roditeljicu na Cezarovu trgu, a bila je postavljena prije no što je bila dovršena, jer se žurilo s posvetom.

⁷ F. COARELLI, 1975, 102-107.

Za sveti prostor koji je obuhvaćao trg s trijemovima i hram Venere Roditeljice priskrbio je Gaj Julije skupocjene i neobične umjetnine koje je literarna predaja brižno zabilježila. Spominju se slike (*tabulae*) Timomaha iz Bizantija koje je Cezar skupo platio da bi ih posvetio božici. Prikazivale su Medeju i Ajanta (*Plin. NH VII*, 126, 5; *XXV*, 27, 5; 136, 5). Za božicu je dao izraditi prsluk od bisera iz Britanije (*Plin. NH IX*, 116, 6). Poklonio je hramu čak šest daktilioteka s gemama (*Plin. NH XXVII*, 11, 9). Na trg ispred hrama dao je postaviti kip svojega konja čija su se neobična prednja kopita tumačila kao čudesni predznak gospodareve svjetske vlasti.⁸ Svetonijev sažetak o Cezarovim omiljenim kupovinama svjedoči da je u takve artikle i inače ulagao,⁹ no ovi u hramu Venere Roditeljice očito su bili dostupni javnosti i sačuvali se dovoljno dugo¹⁰ da bismo o njima saznali poimence. Na trgu sučelice Cezar je dopustio postaviti i vlastiti kip u oklopu.¹¹

Hramom i njegovim okruženjem počeo se koristiti kao okvirom za svoju veličinu. Na putu kući nakon posljednje proslave trijumfa g. 46. navratio je najprije amo, okičen i praćen pukom - kao da mu je ovdje dom (*Dio Cass. XLIII*, 22, 1-3).¹² U drugoj je prilici primio senat sjedeći na hramskom podiju, pred Roditeljičinim vratima.¹³ Antonije je u tome duhu za Cezarov sprovod dao načiniti model hrama Venere Roditeljice u kojemu je izložio zlatom i grimizom prostrt odar (*Svet. Iul.* 84, 2).

Dvojica kasnijih rimskih povjesničara grčkoga jezika, Apijan i Dion Kasije, svaki jedanput, spominju lik kraljice Kleopatre u ambijentu što ga je Cezar očigledno uređivao i opremao u

⁸ *Plin. NH VIII*, 155, 1; *Svet. Iul.* 61,1; usp. i *Stat. Silv.* I, 1, 84-88

⁹ *Svet. Iul.* 47 = *Svetonije* 1956, 38: U Britaniju je, kažu, išao jer se nadao da će ondje naći biserja, kojemu je prema veličini katkada znao vlastitom rukom odrediti težinu. Drago kamenje, reljefe, kipove i stare slike uvijek je strastveno kupovao.

¹⁰ Rimski su vladari doživljavali kompleks Julijeva trga kao sveto mjesto zasnivanja i kontinuiteta carske vlasti, te se o njemu vodila briga i dodavali su mu se novi spomenici. August se dičio da je dovršio trg (*Monum. Ancy.* 20, 3 / IV, 12/), a J. BLEICKEN, 1998, 529 procjenjuje da je hram posvećen Veneri Roditeljici za Augustove vladavine zadobio "einen sehr bestimmten, auf die Göttlichkeit des Diktators bezogenen politischen Aspekt." Izvori nisu precizni, pa se raspravlja je li Oktavijan smjestio kip divinizirana Cezara s julijevskom zvijezdom u ovaj ambijent, u hram Božanskoga Julija, Marta Osvetnika ili kamo drugamo. Obnova hrama započela je pod Domicijanom, a dovršio ju je Trajan koji je hram Venere Roditeljice iznova posvetio 12. svibnja 113, kad i svoj stup. Hram je stradao u požaru tek 283. g. Nakon toga dao ga je g. 300. obnoviti Dioklecijan. Ostaci spomenika, osobito postolja s natpisima, pokazuju da se prostor kontinuirano smatrao prikladnim mjestom za kipove u počast vladarima i članovima njihovih obitelji (caru Tiberiju, Kaligulinoj sestri Druzili, Hadrijanovoj supruzi Sabini, caru Arkadiju i dr.). S. BALL PLATNER – T. ASHBY, 1929, 226; F. L. DUNBAR, 1943, 111; F. COARELLI 1975, 104, 106.

¹¹ Pišući o tipovima kipova (*statuae, effigies*, obje imenice ženskoga roda), Plinije lapidarno niže da su se *togatae*

uvijek tako zvale, da se nage kopljaničke nazivaju ahilejima, da Grci ništa ne kriju, dok Rimljani dodaju i oklope. Kao primjer je zabilježio da je Cezar Diktator dopustio da mu se na njegovu forumu postavi kip u oklopu (*loricata*, *Plin. NH XXXIV*, 18, 5). U tumačenju cijeloga inventara na forumu ispred hrama nije jasno treba li zbrojiti neobična Cezarova konja s vlasnikovim kipom u lorici, pa razmišljati o konjaničkom kipu vojskovođe Cezara (S. BALL PLATNER – T. ASHBY, 1929, 226), ili su to odvojena djela.

¹² Usp. i završetak trijumfa 45. pr. Kr., *Dio Cass. XLIII*, XLIII, 43, 2.

¹³ Pri tome nije ustao, što pisci redovito navode kao jasan simptom želje za samovlašću: *Liv. Perioch.* 116; *Svet. Iul.* 78. Usp. i *Plut. Caes.* 60; *App. Civ.* II, 107.

¹⁴ Npr. S. BALL PLATNER – T. ASHBY, 1929: Caesar also placed in the temple... a gilded statue of Cleopatra; F. COARELLI, 1975, 106: Sappiamo che nel tempio erano esposte varie opere d'arte: ... una statua di bronzo dorato di Cleopatra, P. GREEN, 1993, 669: Caesar erected a golden statue of her in the temple of Venus Genetrix (where else?), and claimed paternity of Caesarion, ...; M. GELZER, 1997, 287: For it was doubtless of some significance that he now erected a golden statue of the queen next to the image of his divine ancestress; M. CHAUVEAU, 2002, 30: Caesar placed a gilded statue of Cleopatra in the sanctuary of Venus the Mother - Genetrix, the divine ancestor of his own line; A. GOLDSWORTHY, 2006, 496: Caesar had a gold statue of the Queen made and placed next to that of the Goddess. Appian says it was still there in his day, over a century and a half later.

skladu sa svojim aktualnim osobnim prilikama (Prilog 1, 2). Zbog razlike u njihovim tekstovima, u literaturi s područja povijesnih znanosti često se kategorički piše da je Cezar u Venerin hram dao postaviti Kleopatrin kip i precizira se od čega je kip bio,¹⁴ a ponekad se jednako odrješito iznosi da je kip postavio drugi Cezar, tj. Oktavijan, kao jedan od plodova svojega egipatskog plijena.¹⁵ Ne dvoji se da je to bilo kiparsko djelo.

Filolozi, prevoditelji Apijanova mjesta, češće odabiru najjednostavniji ekvivalent za riječ koju je pisac upotrijebio (*App. Civil.* II, 15, 102: *εἰκὼν*, slika, image - usp. u Prilogu 1). U Apijana ni riječi o tome od čega je *εἰκὼν* bila načinjena. Na usporednome Dionovu mjestu nema opće imenice koja bi definirala vrstu umjetnine koja je prikazivala Kleopatru, ali se spominje tvar – zlato (*Dio Cass.* 51, 22, 3 - Prilog 2).

Nastojat ću pokazati što u Apijanovu i Dionovu odlomku doista piše, a zatim predložiti neka daljnja tumačenja i pretpostavke. Odlomci koje uspoređujemo priloženi su u izvorniku i prijevodima (Pril. 1.1 - 1.4; 2.1 - 2.3). Pripadaju različito koncipiranim djelima. Apijan je kompilirao pregled svih ratova što su ih Rimljani ikada vodili i nastojao je izlagati što sažetije. Njegov je odlomak kratak i jezgrovit. Dion Kasije pripovijedao je rimsku povijest, pa je njegov odlomak duži, razgranat, s ekskursima i autorovim ocjenama povijesnih događaja.

MJESTO I VRIJEME

Apijan nije doslovce napisao da je Kleopatrin lik bio postavljen u hramsku zgradu. Proizlazi to iz slijeda njegova kazivanja. Najprije spominje hram Venere Roditeljice, zatim trg oko njega i onda Kleopatrin lik koji stoji uz božicu. Iz konteksta ne proizlazi samo to da je Kleopatrin lik u hramu, već i da je smješten uz kultni kip Venere Roditeljice.

Dion Kasije je eksplicitan u pogledu zgrade, ali ne i u pogledu inačice Venerina kulta. Napisao je da se zlatna Kleopatra može vidjeti u Afrodiziju tj. u Afroditinu hramu. To jest grčki ekvivalent za Venerin hram, no nazvavši hram izvedenicom božičina imena, Dion je Kasije izostavio njezin atribut.

Apijanov i Dionov odlomak samo zajedno daju potpunu informaciju o tome da je Kleopatrin lik u hramu Venere Roditeljice, i to samo složimo li se da pišu o istome liku u istome Venerinu hramu.

¹⁴ Lapidarno, bez viška riječi npr. F. L. DUNBAR, 1943, 111: Ferner liess der Kaiser eine Statue der Kleopatra, die einige Zeit mit Cäsar in Rom gelebt hatte, im Tempel aufstellen. Vrlo kritički prema Apijanu i uz procjenu Oktavijanovih razloga M. MALAISE, 1972, 376-377: On a encore cru, sur le témoignage d'Appien, que le dictateur avait fait dresser la statue de Cléopâtre dans le temple de sa déesse tutélaire, Vénus Genitrix, ... En réalité, l'auteur du *Bellum Civile* a mal compris sa source. Dion Cassius relate qu'Octave, qu'il nomme ici Caesar, avait consacré dans les temples de Rome le butin pris à l'Alexandrie, et il ajoute que la statue en or de Cléopâtre était encore exposée de son temps dans le temple de Vénus. Ainsi, Appien a imputé à César une action d'hommage à Cléopâtre qui fut en réalité une humiliation

imposée à la reine exécutée par Octave, lequel porta aussi le nom de Caesar.

¹⁶ Nekoliko primjera kako se izražavaju ti podatci: F. PAPAZOGLU, 1967, VIII: r. na samom početku II. v., umro sedamdesetih godina; D. SALOPEK, 1977, 181: 2. st. n. e.; H. WHITE, 1982, VII: r. o. 95, † o. 165; *Leksikon*, 1996, 47: 2. st.; M. ŠAŠEL KOS, 2005, 19: r. prije 100.

¹⁷ D. SALOPEK, 1977, 181: oko 150 – 235. n. e.; M. ŠAŠEL KOS, 1986, 23 r. o. 163/4; *Leksikon*, 1996, 148: 2/3. st.

¹⁸ O mišljenjima da Dion usprkos vremenskom slijedu, nije nužno poznavao Apijanovo djelo usp. prema M. ŠAŠEL KOS, 2005, 47. Odnos između pisaca i njihovih djela iz aspekta vijesti o Iliriku M. ŠAŠEL KOS, 1986, 142-144; 1997.

O Apijanu i Dionu Kasiju ne zna se dovoljno, no životi obojice znatnim dijelom pripadaju 2. st. kršć. ere. Za starijega, Apijana iz Aleksandrije, smatra se da je rođen potkraj 1. ili na samom početku 2. st., a da je umro početkom njegove zadnje četvrtine,¹⁶ dok je Dion Kasije vjerojatno rođen sredinom 2. st., a umro u četvrtom desetljeću 3. st. kršć. ere.¹⁷ Apijanove formulacije prethode Dionovima.¹⁸ Nema dvojbe da su obojica boravila u Rimu i kretala se njime u životnoj dobi kad ih se može smatrati vjerodostojnim očevdima. Obojica su grad poznavala iz perspektive viših slojeva.¹⁹

Apijan izričito piše da Kleopatrini lik sada (*vûv*) stoji u hramu Venere Roditeljice. Naziva ga lijepim. Dion Kasije pak veli da se kraljica u Afrodiziju vidi (prez. *ὁρᾶται*), tj. također piše o sadašnjosti.

Apijanovu tvrdnju o ljepoti Kleopatrini kipa valja prihvatiti kao znak da je stupio u Venerin hram i da je vlastitim očima gledao kako ondje kraljica stoji uz Veneru Roditeljicu. Ne treba smetnuti s uma da mu je zavičaj bio Aleksandrija, Kleopatrini prijestolnica. U kraljičinu liku morao je s naklonošću gledati i slavnu zemljakinju, od kojega god da je naroda zastupljenog u Aleksandriji potekao.

Od samoga početka odlomka pokazuje Dion Kasije sklonost da spomene što od umjetnina iz Augustova doba još stoji (Nikin kip u julijevskoj kuriji, *τὸ ἄγαλμα τὸ τῆς Νίκης τὸ καὶ νῦν ὄν*). O uresima iz egipatskoga plijena što ih je Oktavijan položio u rimske hramove, piše kao ponosni Rimljanin ("naši hramovi") čija je obitelj s Istoka, i za kojega su u kasnome 2. i na početku 3. st. bogatstvo, snaga i slava koji su bili pritekli iz Egipta, tvorbeni dio rimske slave i veličine. Njoj pak nema premca, i biti njezinim dionikom jest stvarna čast. U formulaciji da je Kleopatra bila i poražena i zatočena, ali je i počašćena, ne smiju se stoga gledati niti zlorado likovanje niti ironija. Dion Kasije se u rimskim hramovima mogao diviti Kleopatrinu blagu i njoj samoj: i on piše kao očevdac.

Nema dvojbe da su Apijan i Dion Kasije čitali djela prethodnika starijih od obojice i da neka podudaranja u njihovim djelima proizlaze iz zajedničkih starijih predložaka. Vrlo je vjerojatno da su kao predložak imali djelo ili djela o događajima i prilikama u 1. st. pr. Kr. gdje se govorilo o Kleopatrinu liku koji je tada počeo stajati u Venerinu hramu. Nije vjerojatno da se ne bi radilo o istome Venerinu hramu i da je u Rimu tako rano postavljeno više Kleopatrinih likova u više Venerinih hramova. Najmanje je vjerojatno da bi se obojici povjesničara koji su se Rimom kretali u 2. st. kršć. ere omaknulo da o istome Kleopatrinu liku pišu kao o suvremenoj činjenici samo zato što je tako stajalo u njihovu predlošku, a ne i zato što su doista svojim očima gledali Kleopatru što stoji u hramu Venere Roditeljice.

PREDMET, POLOŽAJ I TVAR

Rečenica kojom Apijan spominje Kleopatrini lik zavisno je složena. Subjekt je glavne rečenice sam Cezar koji ga je dao postaviti. Na lik se odnosi zavisna rečenica koja kazuje što je s likom sada (*vûv*), tj. u piščevo vrijeme. U obje rečenice predikat je složena glagola *ἵστημι* (stavljam) odn. *ἵσταμαι* (stajem), prvi put s prijedlogom *παρὰ* s dat. = "uz, pokraj, do", drugi put

¹⁹ Za Apijana v. F. PAPAZOGLU, 1967, VIII; D. SALOPEK, 1977, 181; M. ŠAŠEL KOS, 2005, 21-24; za Diona Kasija M. ŠAŠEL KOS, 1986, 18-23, *Leksikon*, 1996, 148.

s prijedlogom σύν s dat. = "(zajedno) s, sa". Prema Apijanovim riječima Cezar je uz božicu (τῇ θεῷ) postavio Kleopatrinu εἰκόνα καλὴν²⁰ koja i sada zajedno s njome stoji (αὐτῇ συνέστηκεν, tj. stoji uz Venerin kulturni kip). U Apijanovu djelu riječ εἰκὼν inače najčešće stoji za "kip", skulpturu, zatim za "lik" u smislu oblika ili predloška.²¹ U latinskome joj odgovara *imago*, *-inis*, *f.* Apijanov perfekt συνέστηκεν ima prezentsko značenje (stoji). Riječi koje dosljedno govore o "stajanju" u hramu uz božičin kip, sugeriraju da je riječ također o kipu.

Dion Kasije nije imenovao umjetninu koja prikazuje Kleopatru niti je upotrijebio glagol koji bi izražavao njezin položaj. Kad piše χρυσῇ, zlatna (*sc. Κλεοπάτρα*), budi pomisao na skulpturu, a to se poklapa s onime što proizlazi iz Apijanova teksta. Dion nije toliko precizan da bismo na temelju njegova teksta smjeli kategorički tvrditi niti da je kip od zlata čitav ili djelomično, niti da je samo pozlaćen. Sigurno jest da je bliještao zlatom, a ostalo je stvar pretpostavke ili eventualnih daljnjih podataka.

Možemo smatrati da oba izvora govore o Kleopatrinu kipu koji je prema Apijanu stajao do glavne Venerine statue. Veličina Kleopatrina kipa procjenjivat će se, uz ostalo, i u svjetlu pretpostavke koja se prihvati o značenju onoga χρυσῇ.

NARUČITELJ I ZNAČENJE

Apijanov razmatrani odlomak dio je opisa Cezarova slavlja u Rimu g. 46. Pisac jasno daje do znanja da je Cezar diktator taj koji je tada dao postaviti Kleopatrin kip u hram Venere Roditeljice.

Dion Kasije poprilično je podrobno izvijestio o Cezarovim trijumfima 46. pr. Kr., spomenuo je da je uredio i posvetio hram Venere Roditeljice (*Cass. Dio* XLIII, 22, 2), ali nije na tome mjestu spomenuo Kleopatrin kip niti da bi ga Cezar dao onamo postaviti. Podatak se doista pojavljuje tek kad Dion Kasije opisuje kako je novi Cezar, Oktavijan, 29. godine u Rimu slavio svoje pobjede.

Pripovijedajući kako je Oktavijan nadario rimska svetišta svojim egipatskim dobitcima, pisac rabi tri glagola: *ἱερόω* i *ἀνατίθημι* što znače posvetiti, prinijeti, postaviti u hram, a *ἀνάκειμαι* funkcionira kao pasiv i medij drugoga (prinesen sam, postavljen sam u hram, ležim u hramu). Imenice kojima iskazuje što je to Oktavijan bio prinio, su *λάφυρα* - plijen i *κοσμήματα* - ures, nakit (oboje množina sr. roda).

Kad se dragocjeni predmeti i stvari iz ratnoga plijena namjenjuju svetištima, može ih se predati kakvi jesu ili ih dati preraditi, pa darovati preoblikovane. Većina će se pohraniti u hramskim riznicama, no ponešto će biti upotrijebljeno da se uredi i ukrasi svetište, pa i postavljeno na kulturni kip. Lik božanstva nije se samo oslikavao živim bojama već se i kitio, a ponekad i odijevao. Dion piše da je Nikin kip u senatskoj vijećnici tada urešen egipatskim plijenom (*Αἰγυπτίοις λαφύροις ἐκοσμήθη*). Prema Dionovoj smo formulaciji sigurni da je iz plijena nešto izdvojeno kako bi se apliciralo na Nikin kip. Ne možemo znati je li kip bio doslovce okičen gotovim dopremljenim dragocjenostima, je li za nj izrađeno nešto posve novo od skupocjenih stvari iz egipatskoga plijena, je li možda pozlaćen, nije li sve to kombinirano.

²⁰ Atribut stoji iza imenice na koju se odnosi, što u grčkome nije uobičajeno. Možda je posljedica kakva latinskog predloška ili općenitog utjecaja latinskog jezika na Apijanov grčki. Za naslov ovoga rada parafrazirali smo sintagmu u nominativu, redom kojim bi se to u grčkome očekivalo: *ἡ εἰκὼν ἡ καλὴ* ili *ἡ καλὴ εἰκὼν*.

²¹ Sigurno kipovi: *Mithr.* 570, 2; *Civ.* I, 11, 97; II, 12, 86; 16, 108; III, 8, 51; 9, 64; V, 13, 130; likovi: *Lyb.* 453, 5; *Civ.* I, 7, 58; 99, 5; II, 16, 108; 18, 133; IV, 4, 21; V, 2, 17. Osim ovih nizova tek je nekoliko primjera gdje bi se moglo raditi i o kipovima i o slikama.

U nastavku je riječ o Oktavijanovim darovima za svetišta, poimence za novi hram Božanskoga Julija i za drevni i najsvetiji hram Jupitera, Junone i Minerve na Kapitoliju. Čini se da Dion Kasije pomiješano piše i o velikome opsegu darivanja koje se moralo ponajviše sliti u hramske riznice, i o konkretnome uresu koji je apliciran ili izložen u svetištima.²² Drugome značenju daje prevagu sljedeća rečenica, gdje Dion Kasije izričito spominje Kleopatrin nakit (*κοσμήματα*) koji leži prinesen (*ἀνάκειται*) u rimskim hramovima. Egipatski krunski dragulji – koje se, dakako, moglo nazvati i Kleopatrinim nakitom, bili oni to doslovce ili ne bili – uistinu su bili poželjan, prestižan i efektan dar što ga je Oktavijan mogao demonstrativno prinijeti rimskim bogovima da bi u svom izvornom obliku bili vrhunski podsjetnik na njegov uspjeh.

Međutim, ta je Dionova rečenica ekskurs u odnosu na kontekst (odlomak će u sljedećoj rečenici završiti podatcima o igrama koje je Oktavijan tada priredio). Pisac je nakratko napustio kazivanje o Oktavijanovome slavlju i ocijenio Kleopatrinu sudbinu. Prva sastavnica u tome sklopu (Kleopatrin nakit koji leži posvećen u hramovima) poveznica je s prethodnim opisom Oktavijanovih darivanja koja su uključivala i Kleopatrina memorabilija, što je pisca i navelo da progovori o kraljičinoj sudbini i slavi. Druga sastavnica u tome sklopu, u polisindetskom nizu (*τὰ τε κοσμήματα αὐτῆς ... καὶ αὐτῇ*), jest sama Kleopatra, tj. njezin kip koji se vidi u Afroditinu hramu. Dion nije upotrijebio nijednu riječ koja bi značila da je i taj kip potekao iz Oktavijanova plijena i da ga je on dao postaviti. Ono čime su nakit i kip povezani jest što se i jedno i drugo u piščevo vrijeme nalazi na svojem mjestu (nakit *ἀνάκειται*, Kleopatra *ὀράται*, prezenti) i kraljici je na čast.

U prilog ovome tumačenju može se navesti jedan argument *ex silentio*, jer je šutnja višestruka, a započinje na vjerodostojnome mjestu. Dion Kasije nije u ovome odlomku prethodno spomenuo Afroditin hram među destinacijama gdje je Oktavijan posvetio darove iz egipatskoga plijena, a to je u savršenom skladu s *Res gestae Divi Augusti* gdje je sam August rezimirao u kojim je hramovima za cijeloga svog života posvećivao darove iz svih svojih ratnih plijenova. Nije naveo nijedan Venerin hram.²³

Kontekst kod Diona Kasija izazvao je ponajprije da se Dionovim riječima pripiše smisao što ga one nemaju, a zatim da se i posumnja kako je Apijan nešto krivo razumio, pomiješao dvojicu Cezara i prvome pripisao ono što je učinio drugi. Po tome bi tumačenju "zlatna" Kleopatra bila u službi slavlja nad njome i Oktavijanove veličine.²⁴

Koliko god da je raskošan bio plijen iz ptolemejske riznice, teško bi Oktavijan investirao u zlatan ili pozlaćen kip Egipćanke koju je njegova propaganda prije Akcija svim načinima nastojala ocrniti. K tome bi po riječima Apijana iz Aleksandrije kip imao biti lijep, a po riječima Diona Kasija služiti kraljici na čast. I da Oktavijan jest dao načiniti Kleopatrin lik za neki hram, bila bi to vjerojatno poražena kraljica koja bi bolje pristajala negdje drugdje negoli pored Venere Roditeljice, pogotovo ne stojeći uz nju.²⁵ Cezarov posvojeni sin bio je previše promišljen da bi darom iz egipatskoga plijena, pa još u liku Kleopatre, grubo zadrlo u postav hrama koji je bio

²² Za to je u kapitolijeskome hramu trebalo s dužnim poštovanjem ukloniti stariji ures. Znajući koliko je August polagao na predaju i pobožnost, nikako nije najprihvatljivije rješenje shvatiti ovo Dionovo mjesto kao da su iz kapitolijeskog hrama odredbom maknuti svi trojstvu ranije posvećeni darovi - usp. prijevod E. CARY, 1917. u prilogu.

²³ *Mon. Ancyrr.* 21, 3 (IV, 22-27): *Dona ex manibiis in Capitolio et in aede divi Iuli et in aede Apollinis et in aede*

Vestae et in templo Martis Ultoris consecravi, quae mihi constiterunt HS circiter milliis - Ἀναθέματα ἐκ λαφύρων ἐν Καπιτωλίων καὶ ναῶ Ἰουλίων καὶ ναῶ Ἀπόλλωνος καὶ Ἑστίας καὶ Ἀρεως ἀφιέρωσα, ἃ ἐμοὶ κατέστη ἐγγὺς μυριάδων δισχειλίων πεντακοσίων.

²⁴ Usp. bilj. 15.

²⁵ Oktavijan je uložio u prikaz Kleopatrina ležećeg trupla koji se nosio u trijumfu (*Cass. Dio* XLI, 21, 8).

aranžirao njegov Božanski Otac. On će s ponosom isticati da je dovršio gradnje koje je Cezar u Rimu započeo, Julijev forum i baziliku. To je u *Res gestae* naveo u slijedu pothvata koje je financirao iz vlastitih sredstava (*Mon. Ancyr.* 20, 3 /IV, 12/).

Cezar je taj koji je, opijen javnim i privatnim uspjesima i na korak do potpune pobjede, imao razloga naručiti lijep i skupocjen Kleopatrin kip i postaviti ga uz Veneru Roditeljicu. Mnogo poteza iz 46. godine kao da se bar dijelom ravna po mogućnostima i potrebama što su nastale zato što su Cezar i Kleopatra imali zajedničkoga potomka koji je uspješno preživio opasnosti rane dojenačke dobi.²⁶ Boravak i slavlja u Rimu umetnuti su među završetak afričkoga i početak hispanskoga rata, kad je dječak najvjerojatnije navršio godinu dana. Stavljanje Kleopatre uz bok Veneri, majci četice besmrtnih sinova na čelu s Amorom i baki smrtnoga Enejina sina Askanija ili Julia, pramajci Rimljana i Julijevaca, na osobnoj je razini moglo biti poklon miljenici koja je rodila sina. Ne treba smetnuti s uma niti potrebu da se kraljici, partnerici u političkim projektima, potvrdi uvažavanje i iskaže počast usred Rima, a koliko-toliko u skladu s helenističkim načinom. I to je doista morao biti lijep prizor: kraljica je bila u dvadeset i trećoj godini, u punome sjaju. Nekoliko sačuvanih skulpturalnih portreta koji se vežu uz predložak s početka njezine vladavine, daju naslutiti kako je moglo izgledati Kleopatrin lice (L. CURTIUS, 1933; H. KYRIELEIS, 1975, 124 – 125; *Cleopatra's Egypt*, 1988, 184 – 188).

Još uvijek na osobnoj razini, ali već i na javno svrsishodnoj, postavivši dragocjeni kip mlade žene u posvećeni ambijent koji smo na početku opisali, Cezar je izrazio vlastiti ponos, ali i upotpunio auru raskoši, božjega blagoslova i zaštite, a po tome moći i uspjeha kojim se okruživao i koji je imao pridonijeti njegovim planovima. Na potpuno propagandnoj razini mogao je time čitko izraziti poruku da je na pomolu novi val rimske veličine u koju su integrirani bogatstvo i moć bajoslovnoga Egipta, a u izvedbi konkretnih nastavljača julijevskoga roda. Uklopivši ovaj potez u dane trijumfa, kad su se građani nagledali dokaza rimske moći, uživali u darovima, gozbama i igrama, Cezar je također iskušavao koliko naklonosti može očekivati za svoje projekte. Čini se da su tada reakcije bile i odveć ohrabrujuće jer se mudroga postupanja drastično odrekao vrativši se g. 45. s pohoda u Hispaniju, kad je proslavio trijumf nad rimskim protivnikom i prihvatio druge dotada nečuvane počasti.

PRETPOSTAVKA O OBLIČJU

Kakav je, zapravo, mogao biti lik što su ga dvojica pisaca iz 2. st. bez ijedne dodatne riječi identificirala kao Kleopatru, a Diktator ga je 46. pr. Kr. mogao postaviti uz bok božici, pramajci Rimljana?

Teško da je to mogao biti puki portretni kip smrtnice, egipatske kraljice.²⁷

Morao je udovoljavati nizu zahtjeva, nekima odmah, nekima kasnije. Kad je postavljen, nije smio ugrožavati brižno strukturirane učinke svetišta Venere Roditeljice. Morao im je dodavati

²⁶ Većinom se prihvaća da je budući Ptolemej XV Cezarion, Kleopatrin i Cezarov sin, rođen između lipnja i rujna 47, čak precizno 23. VI. 47: M. GRANT 1973, 114; P. GREEN, 1993, 667 s bilj. 158; M. GELZER, 2002, 256-257 s bilj. 1. Sumnja u Cezarovo očinstvo širila se već u starini. Oktavijanova je propaganda imala u tome golem udio, ali je isto tako i Antoniju išlo u račun svjedočiti da je Cezarion krvni Cezarov sin. Interpretiranje odnosa među četirima velikim povijesnim ličnostima, Kleopatrom,

Cezarom, Antonijem i Oktavijanom, izrazito podliježe (pseudo)znanstvenoj pomodnosti. To uključuje razne pretpostavke o Cezarionovu ocu, pa i pomicanje datuma njegova rođenja. Usp. M. CHAUVÉAU, 2002, 32 s bilj. 11; A. GOLDSWORTHY, 2006, 497. Pri tome se nekako zaborave klasični kronološki oslonci koje pružaju datirani spomenici poput natpisa i novca.

²⁷ M. CHAUVÉAU, 2002, 30 također procjenjuje da bi to bilo posve nerimski, no ipak izvore uzima doslovno.

sve što je trebalo u vezi s Kleopatrom, po mogućnosti tako da se jedno s drugim dopunjava i uzajamno pojačava. Nakon Cezarove smrti morao je na tome mjestu po nečemu i dalje biti prihvatljiv. I u Trajanovoj obnovi sačuvao je svoje mjesto i reputaciju Cezarova prinosa. Čitavo je vrijeme morao biti sakralno doličan.

Kleopatrino vlastito kasnije ponašanje i daleko raniji kulturni običaji Ptolemejevića kojih se i ona držala, sugeriraju moguće rješenje. Kleopatra će Antoniju u Tarsu pristupiti u liku Afrodite, a pri njegovu armenskom trijumfu uzet će naslov Nova Izida (*Plut. Ant.* 26 i 54). Izida je roditeljica poput Venere, a ima i druge njezine nadležnosti.²⁸ Mitološka predaja o majčinstvu i štitništvo nad vladarem kod Izide su daleko naglašeniji negoli kod Afrodite. Članice vladarskoga doma Lagida odavna su se identificirale i s Afroditom i s Izidom, i u tim su oblicima štovane.²⁹ Likovna djela koja su uz to išla mogla su biti potpuno egipatska po starim kanonima (Izida), potpuno grčka (Afrodita) ili helenistička u užem smislu riječi, kombinirajući egipatske i helenske elemente. Jedan od tih modela morao je biti u igri kad se odlučivalo kako prikazati Kleopatru koja će stajati uz Veneru Roditeljicu. Afroditin / Venerin lik već je bio ondje, te se može pretpostavljati da je Kleopatrino kip o kojemu pišu Apijan i Dion Kasije prikazivao kraljicu u helenističkoj opremi Izidine svećenice i same božice.³⁰ No bi li takvo obličje pridonijelo očekivanju da Kleopatrino lik bude prihvatljiviji u Rimu?

Članovi najviših rimskih slojeva iskazivali su protivljenje Izidinome kultu, što se odražavalo i u zakonodavstvu. Puk je, međutim, već bio prihvatio egipatsku božicu i u Gradu su zato izbijala trvenja. Kip kakav zamišljamo bio bi dakle dodatni izazov za pripadnike kruga iz kojega su ionako dolazili najžešći i najosvješteniji Cezarovi protivnici, ali bi odgovarao nagnućima i praksi većine.³¹ Smještaj i razmjeri kipova mogli su namjerice sugerirati kako je egipatska svećenica ili božica tu da iskaže počast rimskoj Roditeljici, a to jest bilo prihvatljivo rimskom mentalitetu.

Zamah Oktavijanove propagande protiv Kleopatre bio je žestok dok je Marko Antonije bio opasan, a Egipat još nije bio čvrsto u rimskim rukama. Drugačiji tonovi su se pojavili čim je zavladała sigurnost,³² a Oktavijan nipošto nije bio neosjetljiv na mogućnosti što ih je ptolemejska tradicija otvarala rimskome princepsu.³³ August se deklarirao kao obnovitelj italskih predaja i to jest uključivalo protivljenje istočnjačkim novotarijama. Međutim, u Rimu u njegovo vrijeme štovati Izidu nije bilo novo. August i Livija umjeli su deklarirana načelna stajališta majstorski uskladiti sa stvarnošću. Čini se da je to značilo toleranciju prema privatnim manifestacijama

²⁸ S vremenom će ih daleko nadići, poprimivši u rimskome svijetu univerzalni karakter koji je opisan kod Apuleja (*Metamorph.* XI, 3-4). P. SELEM, 1997, 17-21 prikazuje kako je božanstvo od polaznih egipatskih osnovica evoluiralo u helenističkome i rimskome svijetu. Usp. i P. SELEM, 1971.

²⁹ H. KYRIELEIS, 1978; J. QUAEGEBEUR, 1988, 41, 45, 51-53. Usp. i P. SELEM, 1997, 22. U Izidinu su se liku kasnije prikazivale i članice rimskih vladarskih kuća, na što je odmah upozorio N. CAMBI, 1999, 49.

³⁰ Obratno, L. CURTIUS, 1933, 190-192 procijenio je da je Kleopatra bila izjednačena s Venerom, tj. da je dobila obličje Afrodite s Erotom na ramenu.

³¹ T. T. TINH, 1964, 19-25. Opširniji i sustavan pregled za Cezarovo razdoblje dao je M. MALAISE, 1972, 362-384, no odviše se podredio želji da pobije olake pretpostavke ranijih autora da je Cezar osobito pogodio egipatskim kultovima.

³² Promjenu lijepo ilustriraju stihovi kojima je Horacije pozivao na slavlje nakon Akcija (*Carm.* I, 37). Tijekom pjesme izlistao je uobičajene pogrede ludo ambicioznoj Istočnjakinji, da bi s poštovanjem poantirao kako se uzvišeno suočila s potpunom propašću. Opisujući bitku kod Akcija kao jedan od prizora na štitu što ga je Eneji poklonila Venera, Vergilije ne spominje Izidu u grupi čudovišnih egipatskih boštava na čelu s "lajavcem Anubisom", već ju je izdvojio i blago naznačio Kleopatrinu vezu s njome (*Aen.* VIII, 696: *regina in mediis patrio uocat agmina sistro* - kraljica u sredini saziva čete očinskim sistrom).

³³ U samome Egiptu dao je smjesta zamijeniti Kleopatrino likove svojima, što je uključivalo i tradicionalnu egipatsku ikonografiju J. QUAEGEBEUR, 1988, 52; P. GREEN, 1993, 681. Poučen Cezarovim udesom, ptolemejske je predaje u Rimu ugrađivao u koncepciju principata vrlo diskretno. Njihov se utjecaj ipak smatra prepoznatljivim. T. T. TINH, 1964, 25.

Izidina kulta i promišljeno ozakonjivanje službene verzije.³⁴ Lijepi zlatni kip mogao je stoga mirno ostati u hramu Venere Roditeljice, ne samo nakon Cezarove smrti već i nakon Akcija. Bio je dio najranijega postava na svetome mjestu monarhije, a u njemu se mogla gledati štovateljica, božica ili glasovita vladarica. Sve je to pomagalo da kip opstane i dalje, premda se odnos rimskih princepsa prema povijesnim događajima na smjeni Republike i Carstva i prema egipatskim kultovima kojekako mijenjao.³⁵ Kad je prihvaćanje Izidina kulta pobjedonosno prevladalo, više nije bilo zapreke da se bilježi samo ono što je bilo *differentia specifica* lika u hramu Venere Roditeljice prema brojnim izidinskim kipovima rimskoga svijeta, naime da je to Kleopatra. Tako su se Apijan i Dion Kasije i izrazili.

KRATICE

ÉPRO: Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire Romain, ed. M. J. VERMASEREN, Leiden: Brill

LCL: Loeb classical library, Cambridge Massachusetts: Harvard University Press – London: William Heinemann LTD

L&G: Latina & Graeca [nakladnik], Zagreb

MH: Matica hrvatska [nakladnik], Zagreb

RE: *Realencyklopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart

LITERATURA

Apijan, 1967. - *Apijan iz Aleksandrije, Rimski građanski ratovi*, B. M. STEVANOVIĆ – F. PAPAZOGLU, Kultura, Beograd.

Appian, 1982. - *Appian's Roman History in four Volumes I*, transl. H. WHITE [LCL 2] 1982.⁷

Appian, 1995. - *Appian's Roman History in four Volumes III*, transl. H. WHITE [LCL 4] 1995.⁸

BALL PLATNER, S. – ASHBY, T., 1929. - Samuel Ball Platner – Thomas Ashby, *A topographical Dictionary of ancient Rome*, Univesity Press, Oxford - Humphrey Milford, London.

BLEICKEN, J. 1998. - Jochen Bleicken, *Augustus: Eine Biographie*, Alexander Fest Verlag², Berlin.

CAMBI, N. 1980. - Nenad Cambi, Enonska Venera Anzotika, *Diadora*, 9, Zadar, 273-283.

CAMBI, N. 1999. - Nenad Cambi, Skupine carskih kipova u rimskoj provinciji Dalmaciji, *Histria antiqua*, 4, Pula, 1998 [1999], 45-61.

CARY, E. 1917. - Earnest Cary, prijevod u *Dio*, 1917.

CHAUVEAU, M. 2002. - Michel Chauveau, *Cleopatra Beyond the Myth*, Cornell University Press, Ithaca - London.

Cleopatra's Egypt, 1988. - *Cleopatra's Egypt: Age of the Ptolemies, Catalog of an exhibition held at the Brooklyn Museum Oct. 7, 1988 – Jan. 2, 1989*, The Brooklyn Museum.

³⁴ U Augustovo vrijeme pada odluka o gradnji javnoga svetišta Izide i Serapisa u Rimu (*Dio Cass.* XLVII, 15, 4), no prema takvu se bogoštovlju još drži distancija. Vitruvije (I, 7) je preporučivao da se hramovi Izide i Serapisa smještaju u

lučke dijelove gradova. Pregled za Augustovo razdoblje M. MALAISE, 1972, 378-384; SELEM 1997, 36-37.

³⁵ Pregled M. MALAISE, 1972, 385-436. Usp. i P. SELEM, 1997, 37-41.

- COARELLI, F. 1975 - Filippo COARELLI, *Guida Archeologica di Roma*, Arnoldo Mondadori Editore³, Verona.
- CURTIUS, L., 1933. - Ludwig Curtius, Ikonographische Beiträge zum Porträt der römischen Republik und der Julisch-Claudischen Familie IV: Kleopatra VII. Philopator, *Mitteilungen des Deutschen archäologischen Instituts, Römische Abteilung* 48, Berlin, 182-192, T. 25 - 27.
- Dio, 1916: *Dio's Roman History in nine volumes*, T. IV, with an english translation by E. CARY, Ph. D., on the Basis of the version of H. BALDWIN FOSTER, Ph. D., William Heinemann, London - G. P. Putnam's Sons, New York.
- Dio, 1917: *Dio's Roman History in nine volumes*, T. VI, with an english translation by E. CARY, Ph. D., on the Basis of the version of H. BALDWIN FOSTER, Ph. D., William Heinemann, London: - G. P. Putnam's Sons, New York.
- DUNBAR, F. L., 1943. - Frederic L. Dunbar, *Rom: Sechshundert Bauwerke der Ewigen Stadt*, Deutsche Buch-Gemeinschaft, Berlin.
- Fasti* 1982: *Fasti Ostienses, Edendos, illustrandos, restituendos* curavit Ladislaus VIDMAN, Academia scientiarum Bohemoslovaca: Pragae.
- GELZER, M., 1997. - Mathias Gelzer, *Caesar Politician and Statesman*, Harvard University Press⁵: Cambridge Ma.
- GOLDSWORTHY, A. 2006. - Adrian Goldsworthy, *Caesar: The Life of a Colossus*, Weidenfeld & Nicolson: London.
- GRANT, M., 1973. - Michael Grant, *Kleopatra*, Državna založba Slovenije, Ljubljana.
- GREEN, P. 1993. - Peter Green, *Alexander to Actium: The hellenistic Age*, Thames & Hudson 1993², London.
- KOCH, C., 1958. - Carl Koch, Venus, 15. Genetrix in foro Caesaris, *RE Zw. R.* 8, s. v., 864-868.
- KOLEGA, M. 1999. - Marija Kolega, Carski kipovi julijevsko-klaudijske dinastije u Enoni, *Histria antiqua*, 4, Pula 1998 [1999], 89-51.
- KUNTIĆ-MAKVIĆ, B., 1997. - Bruna Kuntić-Makvić, Carski kult u rimskim literarnim izvorima = The imperial Cult in roman literary Sources, *Materijali Međunarodnog arheološkog savjetovanja "Carski kult na istočnom Jadranu"* [Prilozi za povijest i kulturu Istre, 9], Društvo za povijest i kulturni razvoj Istre, Međunarodno središte hrvatskih sveučilišta u Istri, Pula, 23-24; 65-66.
- KYRIELEIS, H., 1975. - Helmut Kyrieleis, *Bildnisse der Ptolemäer* [Archäologische Forschungen des Deutschen archäologischen Instituts 2], Gebr. Mann Verlag, Berlin.
- Leksikon*, 1996. - *Leksikon antičkih autora*, prir. D. ŠKILJAN, L&G, MH, Zagreb.
- MALAISE, M. 1972. - Michel Malaise, *Les conditions de pénétration et de diffusion des cultes égyptiens en Italie* [ÉPRO 29].
- PAPAZOGLU, F., 1967. - Fanula Papazoglu, O Apijanu i njegovim "Građanskim ratovima", *Apijan*, 1967, V-XX.
- QUAEGEBEUR, J., 1988. - Jan Quaegebeur, Cleopatra VII and the Cults of the Ptolemaic Queens, *Cleopatra's Egypt* 41-54.
- SALOPEK, D., 1977. - Damir Salopek, Helenistička književnost, *Grčka (antička) književnost, rimska, bizantska, srednjovjekovna latinska, novovjekovna latinska, novogrčka i albanska književnost*, ur. V. VRATOVIĆ [Povijest svjetske književnosti 2], Mladost, Zagreb, 158-187.
- SELEM, P., 1971. - Petar Selem, Boginja s tisuću imena. Neki aspekti pojave egipatskih bogova u dalmatinsko-panonskom krugu, *Hrvatski znanstveni zbornik Matice hrvatske*, MH, Zagreb, 291-332.
- SELEM, P., 1997. - Petar Selem, *Izidin trag: Egipatski kulturni spomenici u rimskom Iliriku* [Biblioteka znanstvenih djela 96], Književni krug, Split.

- STEVANOVIĆ, B. M., 1967. - Bogdan M. Stevanović, prijevod u *Apijan*, 1967.
- SUIĆ, M. 1969. - Mate Suić, Antički Nin (Aenona) i njegovi spomenici, *Povijest grada Nina*, Institut JAZU, Zadar, 61-104.
- Svetonije 1956: *Gaj Svetonije Trankvil, Dvanaest rimskih careva*, prev. S. HOSU, IBI, Zagreb.
- ŠAŠEL KOS, M., 1986. - Marjeta Šašel Kos, *Zgodovinska podoba prostora med Akvilejo, Jadranom in Sirmijem pri Kasiju Dionu in Herodijanu*, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Ljubljana.
- ŠAŠEL KOS, M., 1997. - Marjeta Šašel Kos, Appian and Dio on the Illyrian Wars of Octavian, *Živa antika*, 47, Skopje, 187-198.
- ŠAŠEL KOS, M., 2005. - Marjeta Šašel Kos, *Appian and Illyricum*, [Situla 43], Narodni muzej Slovenije, Ljubljana.
- TINH, T. T., 1964. - Tran tam Tinh, *Essai sur le culte d'Isis à Pompéi*, De Boccard, Paris.
- WHITE, H., 1982. - Horace White, Introduction, *Appian*, 1982, VII-XII.
- WHITE, H., 1995. - Horace White, prijevod u *Appian*, 1995.⁸

PRILOG

Zapisi o lijepome kipu

1. *App. Civ. II, 15, 102*

Ἀνέστησε καὶ τῇ Γενετείρᾳ τὸν νεών, ὥσπερ εὖξατο μέλλων ἐν Φαρσάλῳ μαχεῖσθαι· καὶ τέμενος τῷ νεῷ περιέθηκεν, ὃ Ῥωμαίοις ἔταξεν ἀγορὰν εἶναι, οὐ τῶν ὀνίων, ἀλλ' ἐπὶ πράξεσι συνιόντων ἐς ἀλλήλους, καθὰ καὶ Πέρσαις ἦν τις ἀγορὰ ζητοῦσιν ἢ μανθάνουσι τὰ δίκαια. Κλεοπάτρας τε εἰκόνα καλὴν τῇ θεῷ παρεστήσατο, ἣ καὶ νῦν συνέστηκεν αὐτῇ.

1.2 Podigne i hram Roditeljici, kako se bio zavjetovao uoči bitke kod Farsala. Oko hrama je dao urediti sveti prostor za koji je odredio da Rimljanima bude trgov, ne za trgovanje već kad se sastaju zbog zajedničkih poslova. Takve su trgove imali i Perzijanci kad su ispitivali ili poučavali pravo. Uz Božicu je postavio lijep Kleopatrin kip koji i sada uz nju stoji. (Prev. BKM)

1.3 He erected the temple to Venus, his ancestress as he had vowed to do when he was about to begin the battle of Pharsalus, and he laid out ground around the temple which he intended to be a forum for the Roman people, not for buying and selling, but a meeting-place for the transaction of public business, like the public squares of the Persians, where the people assemble to seek justice or to learn the laws. He placed a beautiful image of Cleopatra by the side of the goddess, which stands there to this day. (H. WHITE, 1995, 415-417)

1.4 Posvetio je hram Veneri Praroditeljki, kao što se zavetovao pred bitku kod Farsala. Hramu pridruži slobodan prostor, želeći da on bude Rimljanima trg, ne za trgovanje, već za javne poslove, kao što su trgovali kod Persijanaca, gdje se izučava i obavlja pravosuđe. Pored boginje on postavi lepu sliku Kleopatrinu, koja se i sad vidi pored nje. (B. M. STEVANOVIĆ, 1967, 150)

2. *Dio Cass. 51, 22, 1 - 3*

Ἐπεὶ δὲ ταῦτα διετέλεσε, τότε τε Ἀθηναῖον τὸ Χαλκιδικὸν ὀνομασμένον καὶ τὸ βουλευτήριον τὸ Ἰουλίειον, τὸ ἐπὶ τῇ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ τιμῇ γενόμενον, καθιέρωσεν. Ἐνέστησε δὲ ἐς αὐτὸ τὸ ἄγαλμα τὸ τῆς Νίκης τὸ καὶ νῦν ὄν, δηλῶν, ὡς ἔοικεν, ὅτι παρ' αὐτῆς τὴν ἀρχὴν ἐκτήσατο· 2 ἦν δὲ δὴ τῶν Ταραντίνων, καὶ ἐκεῖθεν ἐς τὴν Ῥώμην κομισθὲν ἐν τε τῷ συνεδρίῳ ἰδρῦθη καὶ Αἰγυπτίοις λαφύροις ἐκοσμήθη. Καὶ τοῦτο καὶ τῷ τοῦ Ἰουλίου ἡρώῳ ὀσιωθέντι τότε ὑπῆρξε· 3 συχνὰ γὰρ καὶ ἐς ἐκεῖνο ἀνετέθη, καὶ ἕτερα τῷ τε Διὶ τῷ Καπιτωλίῳ καὶ τῇ Ἥρᾳ τῇ τε Ἀθηνᾷ ἱερώθη, πάντων τῶν πρότερον ἐνταῦθα ἀνακεῖσθαι δοκούντων ἢ καὶ ἔτι κειμένων ἐκ δόγματος τότε καθαιρεθέντων ὡς καὶ μεμιασμένων. Καὶ οὕτως ἡ Κλεοπάτρα καίπερ καὶ ἡττηθεῖσα καὶ ἀλοῦσα ἐδοξάσθη, ὅτι τὰ τε κοσμήματα αὐτῆς ἐν τοῖς ἱεροῖς ἡμῶν ἀνάκειται καὶ αὐτὴ ἐν τῷ Ἀφροδίσειῳ χρυσῇ ὀράται.

2.2 Kad je to dovrši,³⁶ posvetio je Atenin hram zvan Halkidik i Julijevu vijećnicu koja je sagrađena u čast njegova oca. U nju je postavio kip Nike koji i sada stoji, objavljujući očito da

³⁶ Oktavijan, proslava dalmatinskog, akcijskog i egipatskog trijumfa, 13 - 15. kolovoza 29.

je po njoj stekao vlast. Kip je pripadao Taranćanima, odande je dopremljen u Rim, postavljen je u senatu i urešen egipatskim plijenom. Tako je učinio i s Julijevim heroonom koji je tada posvećen: mnogo je prinio na dar njemu, a drugo posvetio Jupiteru Kapitolijskom, Heri i Ateni nakon što je propisno uklonjeno, kao da je oskvrnuto, sve za što se smatralo da je prije ondje bilo prineseno ili je još ležalo. I tako je Kleopatra, premda poražena i zatočena, ipak bila počašćena i da njezin nakit bude prinesen u našim hramovima, i da se sama u zlatu gleda u Afroditinu hramu. (prev. BKM)

2.3 After finishing this celebration Caesar dedicated the temple of Minerva, called also the Chalcidicum, and the Curia Iulia, which had been built in honour of his father. In the latter he set up the statue of Victory which is still in existence, thus signifying probably that it was from her that he had received the empire. It had belonged to the people of Tarentum, whence it was now brought to Rome, placed in the senate-chamber, and decked with the spoils of Egypt. The same course was followed in the case of the shrine of Julius which was consecrated at this time, for many of these spoils were placed in it also; and others were dedicated to Jupiter Capitolinus and to Juno and Minerva, after all the objects in these temples which were supposed to have been placed there previously as dedications, or were actually dedications, had by decree been taken down at this time as defiled. Thus Cleopatra, though defeated and captured, was nevertheless glorified, inasmuch as her adornments repose as dedications in our temples and she herself is seen in gold in the shrine of Venus. (E. CARY, 1917, 63, 65)

Η ΕΙΚΩΝ Η ΚΑΛΗ

SUMMARY

According to Appian of Alexandria, on the occasion of his triumph in 46 BC Caesar had an attractive image of Cleopatra erected in the temple of Venus Genetrix, which in the writer's time still stood there. Cassius Dio in the description of Octavian's triumph in 29 BC mentioned a golden Cleopatra, which in his time could be seen in the temple of Aphrodite. The difference between the two sources has led to conflicting interpretations in the literature. Some claim that Caesar had a golden statue of Cleopatra placed in the temple of Venus Genetrix. Others assert that the statue arrived as Egyptian loot and was placed there by Octavian, and Appian by mistake attributed this to Caesar. The analysis shows that both authors were writing as eyewitnesses. Appian's account is precise and aids in understanding Dio's text. When they are viewed together, it can be concluded that Caesar had a statue of Cleopatra placed by the cult statue of Venus Genetrix, which in the 2nd century AD was considered to exist in the original form. One eyewitness considered it beautiful, the other that it glittered with gold. The statue was erected when the powerful pair had heirs and were at the peak of power. It had to be befitting to the Roman shrine so as to contribute to the propaganda effects of the Julian sacral complex. The Ptolemaic tradition of depicting the members of the ruling house and the popularity of the cult of Isis in Rome offered a model: a Hellenistic Isis or priestess of Isis with the face of Cleopatra could be interpreted as a worshipper of Venus or as a goddess similar to Venus. The attitudes of the Romans to Cleopatra and Egypt, and to Isis and her cult varied, but the statue remained as part of the earliest fittings of the temple that was a holy place of the imperial rulers. In the periods of Appian and Dio, the cult of Isis was widely accepted. Similar statues were numerous, so the one in the temple of Venus Genetrix was named after Cleopatra, as the portrait differed from the others.

KEY WORDS: *Appian of Alexandria, Cassius Dio, Caesar, Venus Genetrix, statue of Cleopatra VII, Isis, Octavian Augustus*